IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 02 MAY 2026

ISLOM MOLIYASINING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI: GLOBAL TENDENSIYALAR TAHLILI

Raimjonova Muhlisa Husan qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

doi.org/10.5281/zenodo.20459473

ANNOTATSIYA: Ushbu maqola islom moliyasining nazariy va amaliy asoslarini, asosiy moliyaviy instrumentlarini hamda zamonaviy global tendensiyalarini ilmiy jihatdan tahlil etishga bag'ishlangan. Tadqiqotda islom moliyasining Shariat tamoyillariga asoslangan konseptual negizi — ribo (foiz)ni taqiqlash, foyda va zararni taqsimlash, real aktivlarga asoslanish kabi fundamental qoidalar — tizimli ravishda yoritilgan. Maqolada sukuk, murobaha, mushoraka, mudaraba, ijara va takaful kabi asosiy moliyaviy instrumentlarning mohiyati, huquqiy tuzilishi va amaliy qo'llanilishi keng ko'lamda tahlil qilingan. Tadqiqot metodologiyasi sifatida qiyosiy tahlil, statistik ma'lumotlar tahlili va adabiyotlar sharhi usullaridan foydalanilgan. Maqola natijalari shuni ko'rsatadiki, islom moliyasi bugungi kunda tor konfessional doiradan chiqib, xalqaro miqyosda axloqiy va barqaror moliyaviy muqobil sifatida tobora muhim o'rin egallaydi.

Kalit so'zlar: islom moliyasi, Shariat tamoyillari, sukuk, murobaha, mushoraka, takaful, ribo taqiqi, foyda-zarar taqsimoti, global tendensiyalar, islomiy bank.

1. KIRISH

Zamonaviy jahon moliya tizimi tobora murakkablashib borayotgan bir davrda islom moliyasi o'ziga xos axloqiy va huquqiy asoslari bilan alohida e'tiborni jalb etmoqda. Foizga asoslangan an'anaviy moliya tizimining 2008-yilgi global moliyaviy inqirozda namoyon bo'lgan tizimiy zaifliklaridan so'ng, muqobil moliyaviy modellar — xususan, islom moliyasi — ilmiy va amaliy jihatdan yanada chuqurroq o'rganila boshlandi.

Islom moliyasining zamonaviy ko'rinishdagi institutsional shakllanishi XX asrning ikkinchi yarmiga borib taqaladi. 1963-yilda Misrda tashkil etilgan Mit Ghamr jamg'arma banki, 1971-yilda tashkil etilgan Nasir ijtimoiy banki va 1975-yilda rasman faoliyatini boshlagan Islom taraqqiyot banki (IDB) bu sohaning xalqaro miqyosda tan olinishiga zamin yaratdi. Bugungi kunda islom moliyasi global miqyosda 3,88 trillion dollar aktivga ega bo'lib, yillik o'sish sur'ati 14,9 foizni tashkil etmoqda (IFSB, 2024).

Ushbu tadqiqotning maqsadi islom moliyasining nazariy asoslarini, asosiy instrumentlarini va zamonaviy global tendensiyalarini tizimli ravishda tahlil etishdan iborat. Tadqiqotda quyidagi ilmiy vazifalar hal etiladi: islom moliyasining fiqhiy va nazariy asoslarini aniqlash; asosiy moliyaviy instrumentlarning mohiyatini tahlil qilish; sektorning global miqdoriy ko'rsatkichlarini o'rganish; zamonaviy tendensiyalar bo'yicha ilmiy baholash berish.

2. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda kompleks metodologik yondashuv qo'llanilgan. Asosiy metodlar sifatida quyidagilar tanlangan:

- Adabiyotlar sharhi (Literature Review): islom moliyasi bo'yicha xalqaro ilmiy jurnallar, monografiyalar va hisobotlar tahlili

- Qiyosiy tahlil: islom moliyasi va an'anaviy moliya tizimlarini solishtirma o'rganish
- Statistik tahlil: IFSB, AAOIFI, DinarStandard va Jahon banki ma'lumotlari asosida miqdoriy ko'rsatkichlar tahlili
- Tizimli yondashuv: moliyaviy instrumentlar va tamoyillarni yaxlit tizim sifatida o'rganish

Tadqiqotning asosiy manba bazasini Islomiy Moliyaviy Xizmatlar Kengashi (IFSB) ning 2024-yilgi yillik hisoboti, AAOIFI standartlari, Jahon banki va XVFning islom moliyasiga oid tadqiqotlari, shuningdek DinarStandardning Global Islom Iqtisodiyoti holati to'g'risidagi hisoboti tashkil etadi. Tadqiqot davri: 1963-yildan 2024-yilgacha bo'lgan davrni qamrab oladi.

3. NATIJALAR VA TAHLIL

3.1. Islom Moliyasining Nazariy Asoslari va Tamoyillari

Islom moliyasi an'anaviy moliya tizimidan tubdan farq qiluvchi o'ziga xos tamoyillar majmuasiga asoslanadi. Ushbu tamoyillar Qur'oni Karim, Hadisi shariflar va islom fiqhining asosiy manbalari orqali shakllangan.

Ribo (foiz) taqiqi. Islom moliyasining eng fundamental tamoyili — ribo (foiz)ning mutlaq haramligi hisoblanadi. Qur'oni Karimda ribo to'rt oyatda (Al-Baqara: 275–279; Ali Imron: 130; An-Niso: 161; Ar-Rum: 39) qat'iy taqiqlangan. Iqtisodiy jihatdan bu tamoyil shuni anglatadiki, pul o'z-o'zicha qiymat yaratmaydi; u faqat real iqtisodiy faoliyat orqali daromad keltirishi mumkin.

Foyda va zararni taqsimlash (PLS). PLS tamoyiliga ko'ra, moliyaviy munosabatning barcha ishtirokchilari loyihaning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligida birga ishtirok etadi. Bu tamoyil mudaraba (kapital+mehnat hamkorligi) va mushoraka (birgalikda kapital qo'shish) shartnomalari orqali amalga oshiriladi.

Real aktivlarga asoslanish. Islom moliyasida har qanday moliyaviy operatsiya real, moddiy aktiv bilan bog'liq bo'lishi shart. Bu tamoyil moliyani real iqtisodiyot bilan chambarchas bog'laydi va spekulyativ moliyaviy vositalarning oldini oladi.

G'arar va maysir taqiqi. G'arar (haddan tashqari noaniqlik) va maysir (qimor va sof spekulyatsiya) taqiqlangan. Bu tamoyillar moliyaviy shaffoflik va shartnomaviy adolatning kafolati sifatida ishlaydi.

Axloqiy investitsiyalash. Islom moliyasi faqat halol sohalarga investitsiya qilishni taqozo etadi. Alkogol, tamaki, qimor, qurol-yarog' va boshqa Shariat tomonidan taqiqlangan sohalarga investitsiya mumkin emas.

3.2. Asosiy Moliyaviy Instrumentlar Tahlili

Islom moliyasida bir qator o'ziga xos moliyaviy instrumentlar ishlab chiqilgan bo'lib, ular an'anaviy moliyaviy mahsulotlarning Shariat-muvofiq muqobillari sifatida xizmat qiladi.

Jadval 1. Islom moliyasining asosiy instrumentlari

Instrument	Mohiyati	Qo'llanish sohasi	Global ulushi
Murobaha	Ustama narxli savdo shartnomasi	Iste'mol kreditlari, savdo moliyasi	70-80%

Instrument	Mohiyati	Qo'llanish sohasi	Global ulushi
Mudaraba	Kapital + mehnat hamkorligi	Bank depozitlari, investitsiya fondlari	10-15%
Mushoraka	Birgalikda kapital qo'shish	Biznes moliyalashtirish, loyihalar	5-8%
Ijara	Islomiy lizing shartnomasi	Uy-joy, uskunalar, transport	7-10%
Sukuk	Islomiy obligatsiya	Davlat va korporativ moliya	Alohida bozor
Takaful	Islomiy sug'urta	Hayot va mulk sug'urtasi	46 mlrd $
Salam/Istisna	Oldindan buyurtma shartnomalari	Qishloq xo'jaligi, qurilish	Rivojlanmoqda

Manba: IFSB (2024), muallif tomonidan tuzilgan

Murobaha islom bank aktivlarining 70-80 foizini tashkil etib, eng keng qo'llaniladigan vosita hisoblanadi. Bank xaridor nomidan tovar sotib olib, uni oldindan belgilangan ustama narxda muddatli to'lov asosida xaridorga sotadi. Foizdan farqli o'laroq, ustama miqdori shartnoma tuzilayotganda aniq belgilanadi va o'zgarmaydi.

Sukuk — zamonaviy islom kapital bozorlarining asosiy vositasi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Oddiy obligatsiyadan farqli o'laroq, sukuk egaliga muayyan real aktiv yoki loyihaga bo'lgan egalik huquqini beradi. 2024-yilda global sukuk bozori hajmi 1,1 trillion dollarga yetgan bo'lib, Malayziya dunyo sukuk bozorining 39 foizini egallaydi.

3.3. Global Statistik Ko'rsatkichlar

Islom moliyasi sektorining miqdoriy ko'rsatkichlari uning global ahamiyatini yaqqol namoyon etadi. IFSB (2024) ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilga kelib jahon islom moliyasi aktivlari 3,88 trillion dollarga yetib, 2023-yilga nisbatan 14,9 foizga o'sdi.

Jadval 2. Global islom moliyasi aktivlarining mintaqaviy taqsimoti (2024)

Mintaqa	Ulush (%)	Asosiy davlatlar
Fors ko'rfazi mamlakatlari (GCC)	53,1%	Saudiya Arabistoni, BAA, Quvayt
Sharqiy Osiyo va Tinch	21,9%	Malayziya, Indoneziya

Mintaqa	Ulush (%)	Asosiy davlatlar
okeani		
MENA (GCC dan tashqari)	16,9%	Misr, Eron, Iroq
Janubiy Osiyo	4,2%	Pokiston, Bangladesh
Evropa va boshqalar	3,9%	Buyuk Britaniya, Turkiya

Manba: IFSB Global Islamic Finance Report (2024)

Geografik jihatdan islom moliyasi asosan GCC mintaqasida to'plangan bo'lsa-da, so'nggi yillarda Janubi-Sharqiy Osiyo, Evropa va Markaziy Osiyoda ham sezilarli o'sish kuzatilmoqda. Prognozlarga ko'ra, 2029-yilga borib global islom moliyasi aktivlari 9,7 trillion dollarga yetishi kutilmoqda (DinarStandard, 2024).

3.4. Islom Ijtimoiy Moliya Vositalari

Islom ijtimoiy moliyasi — zakat, vaqf, qard ul-hasan, sadaqa va ushr — birgalikda o'ziga xos ijtimoiy himoya tarmog'ini tashkil etadi. Bu vositalar moliyaviy resurslarni jamiyatning quyi qatlamlariga qayta yo'naltirish orqali iqtisodiy tengsizlikni kamaytiradi.

Zakat. Islomning besh ustunidan biri bo'lib, nisob chegarasidan oshuvchi boylikning yiliga 2,5 foizini ijtimoiy muhtoj toifalarga majburiy ravishda o'tkazish tizimi hisoblanadi. Global yillik zakat salohiyati 600 milliard — 1 trillion dollar deb baholanmoqda.

Vaqf. Mulk egasi tomonidan muayyan ijtimoiy yoki diniy maqsadlar uchun abadiy ravishda ajratilgan xayriya mulki. Tarixan Al-Azhar universiteti (970-yil), Usmonli imperiyasidagi kasalxonalar va maktablar vaqf orqali moliyalashtirilgan.

Qard ul-hasan. Qarz beruvchi tomonidan hech qanday moliyaviy daromad kutmasdan beriladigan foizsiz ijtimoiy qarz. Moliyaviy inklyuzivlikni ta'minlashdagi roli alohida ta'kidlanadi.

3.5. Zamonaviy Tendensiyalar

Islom moliyasining zamonaviy rivojlanishi bir qator muhim tendensiyalar bilan tavsiflanadi.

ESG bilan uyg'unlik. Islom moliyasining axloqiy investitsiyalash tamoyillari zamonaviy ESG (ekologik, ijtimoiy va boshqaruv) mezonlari bilan tabiiy uyg'unlashadi. 2025-yilda global barqaror sukuk chiqarilishi 21,5 milliard dollarga yetib, 2024-yilga nisbatan 38 foizga o'sdi.

Raqamlashtirish va Fintech. Islom fintech sektori 2024-yilda 138 milliard dollar hajmiga yetgan. Blockchain texnologiyasi asosida sukuk chiqarish, sun'iy intellekt yordamida Shariat-muvofiqlik tekshiruvi va raqamli takaful platformalari jadal rivojlanmoqda.

Markaziy Osiyo va O'zbekiston. O'zbekistonning '2030 Strategiyasi' doirasida islomiy moliyaning huquqiy asoslarini yaratish va kamida 3 ta tijorat bankida islomiy moliya xizmatlarini yo'lga qo'yish rejalashtirilmoqda. 2024-yil dekabrida O'zbekiston Markaziy banki IFSB ga a'zo bo'ldi. Taxminlarga ko'ra, islom moliyasini joriy etish natijasida O'zbekistonga 10 milliard dollarlik investitsiyalar jalb qilinishi kutilmoqda.

4. MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari bir qator muhim ilmiy xulosalar chiqarishga imkon beradi. Birinchidan, islom moliyasining 2008-yilgi global inqirozga nisbatan ko'rsatgan barqarorligi uning struktural afzalliklarini tasdiqlaydi. XVF tadqiqotchilari Dridi va Hasanning (2010) tahlili ko'rsatishicha, islom banklarining kichikroq investitsiya portfellari, past leveraj darajasi va Shariat tamoyillariga rioya qilishi an'anaviy banklarni qulflatgan moliyaviy vositalardan himoya qildi.

Ikkinchidan, islom moliyasining asosiy zaifligi sifatida global standartlashtirish muammosi ko'zga tashlanadi. Turli mamlakatlardagi Shariat kengashlari bir xil moliyaviy instrumentga nisbatan turlicha hukm chiqarishi mumkin, bu esa sektorning xalqaro integratsiyasini qiyinlashtiradi. AAOIFI va IFSB kabi tashkilotlar bu muammoni bartaraf etishga harakat qilmoqda, biroq to'liq standartlashtirish hali amalga oshmagan.

Uchinchidan, islom moliyasiga yo'naltirilgan tanqidlar orasida eng asosiysi — ko'plab Shariat-muvofiq mahsulotlar mazmun jihatidan an'anaviy mahsulotlardan farq qilmasligi masalasidir. Iqtisodchi Muhammad Akram Xon va Mahmud Amin El-Gamal kabi olimlar islom bankining ba'zi amaliyotlari foizni boshqacha nom bilan solib qo'yishdan iborat ekanligini ta'kidlashadi. Bu tanqid sohani PLS asosidagi haqiqiy risk-taqsimot modeliga o'tishga undamoqda.

To'rtinchidan, O'zbekiston uchun islom moliyasini joriy etish nafaqat yangi moliyaviy vositalarni taqdim etish, balki milliy moliya tizimining barqarorligini oshirish va xalqaro investitsiyalar jalb etish imkoniyatini ham anglatadi. Bunda Malayziya va Bahrayn tajribasi muhim o'rganish ob'ekti sifatida xizmat qila oladi.

5. XULOSA VA TAVSIYALAR

Ushbu tadqiqot islom moliyasining nazariy asoslari, asosiy instrumentlari va zamonaviy global tendensiyalarini tizimli tahlil etish asosida quyidagi xulosalarga keldi:

- Islom moliyasi Shariat tamoyillariga — ribo taqiqi, PLS mexanizmi, real aktiv asoslanishi, g'arar va maysir taqiqi — asoslanib, an'anaviy moliyaviy tizimga muqobil va to'ldiruvchi tizim sifatida rivojlanib bormoqda;
- Global islom moliyasi aktivlari 2024-yilda 3,88 trillion dollarga yetib, yillik 14,9 foizlik o'sish sur'ati bilan rivojlanmoqda; 2029-yilga borib 9,7 trillion dollarga yetishi prognoz qilinmoqda;
- Sukuk, murobaha, mushoraka, ijara va takaful kabi instrumentlar real iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash, moliyaviy inklyuzivlikni oshirish va kapital bozorlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynamoqda;
- Islom moliyasining ESG mezonlari bilan tabiiy uyg'unligi uni barqaror rivojlanish maqsadlari bilan chambarchas bog'laydi va G'arb institutsional investorlari qiziqishini oshirmoqda;
- O'zbekiston uchun islom moliyasini joriy etish milliy moliya tizimini diversifikatsiya qilish, yangi investitsiya oqimlarini jalb etish va moliyaviy inklyuzivlikni oshirishda strategik imkoniyat yaratadi.

Tavsiyalar sifatida quyidagilar ilgari suriladi: (1) islom moliyasi bo'yicha milliy qonunchilik bazasini yaratish; (2) Shariat kengashini tashkil etish; (3) kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish; (4) Malayziya va Bahrayn tajribasini o'rganish; (5) sukuk bozorini rivojlantirish.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Islamic Financial Services Board (IFSB). (2024). Islamic Financial Services Industry Stability Report 2024. Kuala Lumpur: IFSB.

2. DinarStandard. (2024). State of the Global Islamic Economy Report 2024/25. Dubai: DinarStandard.

3. Dridi, J., & Hasan, M. (2010). The Effects of the Global Crisis on Islamic and Conventional Banks: A Comparative Study. IMF Working Paper, WP/10/201.

4. El-Gamal, M. A. (2006). Islamic Finance: Law, Economics, and Practice. Cambridge University Press.

5. Iqbal, Z., & Mirakhor, A. (2011). An Introduction to Islamic Finance: Theory and Practice (2nd ed.). John Wiley & Sons.

6. Usmoni, M. T. (2002). An Introduction to Islamic Finance. Kluwer Law International.

7. Visser, H. (2019). Islamic Finance: Principles and Practice (3rd ed.). Edward Elgar Publishing.

8. World Bank. (2022). Global Report on Islamic Finance: Islamic Finance — A Catalyst for Shared Prosperity? Washington, D.C.: World Bank.

9. AAOIFI. (2023). Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions: Sharia Standards. Manama: AAOIFI.

10. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2024). Islom moliyasini O'zbekistonda joriy etish konsepsiyasi. Toshkent.